

It is emphasized that the causes of violence have been multiple and determined by a set of interrelated factors. The possibility of influence of some on the crucial importance of others in dysfunctional families has been emphasized.

The need for qualified assistance to women who have become victims of domestic violence, specialists in the field of social work, social educators and psychologists, etc., has been proven. Social protection of women, in particular in dysfunctional families, has been represented in the article as a holistic system of social prevention, which is based on clearly formulated principles and legal acts.

The possibilities and expediency of social prevention of violence against women in dysfunctional families have been substantiated; the content and purpose of its three levels: primary, secondary and tertiary have been revealed. It is concluded that the effectiveness of social work with women who have become or could potentially become victims of violence will be facilitated by a set of preventive measures to prevent men's cruel treatment of them, and directions of work to overcome the consequences of domestic violence against them in dysfunctional families.

Key words: social work, social prevention, violence against women, domestic violence, dysfunctional families.

Дата надходження статті: 05.09.2023 р.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Яблонський А. І.

УДК 37.013.42:364

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi54.498>

Дереш В. С.*,

orcid.org/0000-0003-3740-7288

РОЗВИТОК АДАПТАЦІЙНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ ВПО В УМОВАХ ВІЙНИ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

У статті здійснено обґрунтування актуальності проблеми розвитку адаптаційних можливостей дітей ВПО в умовах війни в Україні. Зазначається, що травмуючого впливу війни особливо гостро відчули на собі діти з окупованих, деокупованих територій і зон бойових дій, які стали внутрішньо переміщеними особами. Здійснено теоретичний аналіз розуміння сутності і змісту адаптації. Визначено, що адаптація особистості передбачає як психологічну, так і соціальну пристосованість до нових умов життя. Окреслено основні види адаптації: психологічна адаптація і соціальна адаптація. Розкрито характерні особливості активної і пасивної форм соціальної адаптації особистості. Розглянуто зовнішні і внутрішні умови протікання адаптації. Визначено, що у процесі адаптації є важливим активне пристосування до нових умов, що призводить до позитивних результатів життєдіяльності людини у соціальному середовищі

Виявлено, що розвиток адаптаційних можливостей дітей ВПО залежить як від об'єктивно-соціальних чинників – нове місце проживання (місто чи село, окреме житло чи шелтер, спортзал тощо), система вимог, цінностей і норм у новому навчальному закладі освіти, так і від соціально-психологічних чинників та психологічних (тип темпераменту, особливості характеру тощо). Визначено, що для успішної адаптації дітей ВПО до соціокультурного середовища приймаючої територіальної громади необхідно об'єднати зусилля батьків, педагогів і громади. Це допоможе дитині посилити чи проявити необхідні резерви особистості для кращої результативності адаптаційного процесу. З'ясовано, що соціальні інститути приймаючої територіальної громади для підтримки дітей з сімей ВПО мають реалізовувати наступні функції: соціально-економічну; громадсько-культурну;

*© Дереш В. С.

соціально-психологічну. Окреслено основні напрями та форми реалізації вищезазначених функцій.

Ключові слова: соціалізація, адаптація, адаптаційні можливості, внутрішньо переміщена особа, психологічна адаптація, соціальна адаптація, рівень адаптованості, резерви особистості.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії в Україну у 2022 році призвело до збільшення кількості ВПО (внутрішньо переміщених осіб), порівняно з 2014 роком. Нині в Україні налічується майже п'ять мільйонів осіб, які не лише безпосередньо перемістилися, але і тих, хто втратив житло внаслідок бойових дій. Майже у кожній сім'ї ВПО є діти, які адаптуються до нових умов життя, навчальних закладів, соціального оточення тощо. Війна, яка триває в Україні уже другий рік, зумовлює освітні втрати у школярів. А це не лише навчальні втрати (знання, уміння і навички, які недоотримали діти через воєнні дії), але і виховні та психологічні втрати. Діти не мають можливості повноцінно розвиватися, соціалізуватися і адаптуватися у складних умовах війни. Якщо адаптаційні можливості особистості вичерпуються, то це може призвести до дезадаптації дитини. Тому, для розвитку адаптаційних можливостей дітей ВПО в умовах війни, необхідно дорослим, як батькам, так і вихователям ЗДО, вчителям ЗЗСО, працівникам психологічної служби, представникам приймаючих територіальних громад, надавати допомогу і підтримку підростаючому поколінню.

Аналіз досліджень. Вивченню питання адаптації людини присвячували свої праці зарубіжні і вітчизняні науковці-теоретики та практики (Г. Балл, М. Блажівський, М. Кджанян, Ж. Піаже, Г. Сельє, С. Рубінштейн, В. Харченко та ін.). Проблему адаптації дітей із сімей ВПО до нових закладів освіти розглядали у наукових дослідженнях Н. Гордієнко, М. Дем'яненко, А. Коваленко, І. Купіна, М. Новошицький, Н. Фроленкова, Ю. Хачатурян та ін. Соціально-психологічні аспекти адаптації ВПО вивчали В. Вишньовський, Д. Денисенко, Д. Зінченко, Н. Каплюк, Л. Котлова, Ю. Песоцька, В. Філіпович та ін. Особливості соціально-педагогічної та психосоціальної підтримки дітей і молоді в умовах війни висвітлили такі науковці, як С. Волинська, А. Дроздова, І. Луценко, М. Незамай, І. Трубавіна та ін. Однак, є необхідність аналізу впливу соціальних інститутів на розвиток адаптаційних можливостей дітей ВПО в умовах війни, що дасть змогу покращити соціальну адаптацію до нових умов перебування.

Мета статті – розглянути вітчизняний досвід розвитку адаптаційних можливостей дітей ВПО в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Кожна українська сім'я з початку повномасштабного вторгнення військ рф на територію нашої держави зазнала змін в умовах життєдіяльності. Особливо гостро травмуючий вплив війни відчували на собі діти з окупованих і деокупованих територій України та з територій, на яких ведуться активні бойові дії. Ці діти стали внутрішньо переміщеними особами. У них змінилося місце та умови проживання, заклад освіти або формат навчання, соціальне середовище тощо. Для успішної адаптації дітей ВПО до нових умов життєдіяльності необхідно об'єднати зусилля батьків, педагогів і громади, у яку перемістилися діти. Важливо розвивати адаптаційний потенціал кожної дитини.

Розглядаючи поняття «адаптація» у широкому розумінні, знаходимо різні трактування цього поняття: «зміна чутливості аналізаторів під впливом пристосування органів чуттів до діючих подразників» [9, с. 45]; «процес пристосування індивідуальних та особистісних якостей до життя та діяльності людини в умовах, що змінюються», «активна взаємодія особистості та середовища залежно від ступеня її активності», «особлива діяльність людини щодо засвоєння нової конкретної соціальної ситуації (суб'єктивно нової саме для неї)» [6]; «пристосування людини до умов середовища (перш за все соціального середовища) і результат цього процесу» [1]; «пристосування людини або групи людей до нового соціального середовища, а також частково і пристосування до них цього середовища з метою співіснування та взаємодії» [8, с. 12]. Як бачимо,

у процесі адаптації є важливим активне пристосування до нових умов, що призводить до позитивних результатів життєдіяльності людини у соціальному середовищі. Адаптація індивіда до різних умов, обставин, у яких він перебуває відбувається у процесі соціалізації, що триває все життя людини. Це дозволяє підніматися людині на новий рівень соціалізації та здійснювати її більш ефективно.

Адаптація особистості передбачає як психологічну, так і соціальну пристосованість до нових умов життя. Ці «види адаптації є складовими цілісної структури процесу адаптації і не можуть існувати ізольовано один від одного» [3, с. 173]. Що стосується психологічної адаптації, яка є невід’ємним компонентом адаптації людини, то, на думку Т. Землякової, вона опирається на механізми усвідомленого саморегулювання – регуляція адаптаційних процесів здійснюється з боку інтелектуальної активності людини [4, с. 13].

Досліджуючи процес адаптації людини, науковці найчастіше використовують термін «соціальна адаптація» – «процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи відносин із соціальними об’єктами, інтеграція особистості у соціальні групи, діяльність щодо створення стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища» [8, с. 12].

Соціальна адаптація може бути активною і пасивною. Активна форма передбачає активну взаємодію людини із соціальним середовищем, суб’єкт-суб’єктні відносини, прагнення індивіда долати негаразди, вдосконалювати умови життєдіяльності та суспільні процеси, розвиває власну резильєнтність. Якщо ж соціальна адаптація відбувається за пасивною формою, то тоді людина не прагне щось змінити у своєму житті, схильна до конформізму, не мобілізує свої внутрішні ресурси до пристосування у соціальному середовищі. Унаслідок цього виникає соціальна дезадаптація людини, виявом якої є різні форми девіантної поведінки, «дезадаптація сигналізує про порушення рівноваги у житті людини, про невідповідність життєдіяльності особистості соціокультурним вимогам» [3, с. 174].

Дітям ВПО в умовах війни доводиться адаптуватися до нового навчального закладу, умов проживання. Діти повинні звикнути до нового соціального оточення, людей, налагодити неформальні стосунки, «акліматизуватися» у новому шкільному колективі. Варто відмітити, що адаптація може бути як зовнішня, так і внутрішня. Що стосується зовнішньої адаптації, то вона передбачає ефективне пристосування дитини до нових умов перебування, результативність навчального процесу, відчуття соціальної приналежності до нової освітньої спільноти. Внутрішня адаптація має глибший зміст: адаптаційні механізми відбуваються на особистісному рівні, коли змінюється внутрішній світ людини, її «Я»; самооцінка людини є адекватною. Рівень адаптованості дітей ВПО визначається за певними критеріями: наскільки результативною є навчальна діяльність особистості; наскільки повно реалізується внутрішній особистісний потенціал; інтегрованість особистості в макро- і мікросередовище; емоційне самопочуття [2]. О. Ткаченко критеріями успішної адаптації називає «по-перше, ступінь засвоєння індивідуумом цінностей і норм мікросоціуму; по-друге, ступінь включення його в систему функціонально-рольових відношень» [7, с. 120].

Вагому роль для покращення соціальної адаптації відіграє адаптаційний потенціал особистості – «можливості включатися у нові умови соціального середовища; тобто, володіння уміннями і навичками пристосування, які людина набуває у процесі життєдіяльності» [8, с. 12]. Звісно, розвиток адаптаційних можливостей дітей ВПО залежить як від об’єктивно-соціальних чинників – нове місце проживання (місто чи село, окреме житло чи шелтер, спортзал тощо), система вимог, цінностей і норм у новому навчальному закладі освіти, так і від соціально-психологічних чинників, які «зумовлюють «включення» особистості у нове соціальне середовище (мотивація особистості, рівень здібностей до певного профілюючого предмета, якості особистості,

інтелектуальний рівень, рівень розвитку самосвідомості, навички самоконтролю, самокритичності і саморегуляції, індивідуальний стиль діяльності та ін.)» [2] та психологічних (тип темпераменту, особливості характеру тощо). Адаптаційні можливості людини (інстинкти, тип темпераменту, емоції, інтелект, фізичний стан організму, ієрархічна система цінностей) дозволяють успішно адаптуватись до різних умов життєдіяльності, спрямовуючи поведінку особистості [5]. Таким чином, успіх адаптації залежить від різних чинників, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру: наскільки вмотивованою є дитина, умови оточуючого середовища, рівень навчальних знань, рівень комунікативних навичок тощо. На думку С. Гури, «успішність процесу адаптації зумовлюється інтеграцією зовнішніх і внутрішніх умов її протікання» [там само]. Зовнішніми умовами адаптації є соціально-економічні, політичні та культурні зміни суспільного життя, які суттєво впливають на внутрішні умови протікання адаптації.

Ставши внутрішньо переміщеною особою, дитина проходить новий етап соціального становлення. Вона має освоїти нові умови життєдіяльності – адаптуватися, щоб успішно соціалізуватися. Якщо адаптаційні можливості дітей ВПО є досить високими, то це полегшує процес адаптації в нових умовах: діти мають високу стресостійкість, витривалі, добре навчаються в нових умовах життєдіяльності, гармонійно розвиваються, легко налагоджують міжособистісні стосунки з оточуючими. Рівень адаптивності може підвищуватися під впливом виховання, навчання, оптимальних умов життя.

На нашу думку, приймаюча територіальна громада, заклади освіти, у яких навчаються новоприбулі діти та сім'ї ВПО, мають об'єднати свої зусилля для розвитку адаптаційних можливостей дітей. Це допоможе дітям посилити чи проявити необхідні резерви особистості для кращої результативності адаптаційного процесу. Усі вищезазначені соціальні інститути для підтримки дітей з сімей ВПО мають реалізовувати наступні функції:

- соціально-економічну (діти мають статус внутрішньо переміщеної особи з притаманними їй характерними особливостями проживання на тій території, з якої прибули);

- громадсько-культурну (активна світоглядна і культурна позиція особистості, яка відповідає віку дитини);

- соціально-психологічну (формування усебічно розвиненої особистості).

Реалізуючи соціально-економічну функцію стосовно дітей ВПО, наша держава, місцеві бюджети, підприємства, установи та організації здійснюють:

- надання фінансової і благодійної допомоги (у великих містах України діють волонтерські хаби для ВПО, де можна отримати гуманітарну допомогу, одяг та взуття тощо; громадські і благодійні організації надають ВПО гігієнічні і продуктові набори);

- забезпечення безкоштовним харчуванням (Закон України № 474-ІХ «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення безкоштовним харчуванням дітей внутрішньо переміщених осіб» від 16 січня 2020 року);

- влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади;

- надання безкоштовного відпочинку (стаття 24 Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей»);

- державну цільову підтримку для здобуття вищої освіти (частина 15 статті 44 Закону України «Про вищу освіту», Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2016 року № 975 «Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти»);

- забезпечення пільгами у сфері надання житлово-комунальних послуг;

- здійснення соціального супроводу сімей ВПО (при міських центрах соціальних служб діє служба «Центр підтримки внутрішньо переміщених осіб», фахівці якої надають комплекс соціальних послуг ВПО). У більшості територіальних громад України діють

Координаційні центри підтримки цивільного населення, які опікуються внутрішніми переселенцями.

Соціальні інститути, виконуючи громадсько-культурну функцію, формують у дітей з сімей ВПО знання про громадянські права і обов'язки людини (дитини); формують лідерські якості; розвивають критичне мислення, допомагають засвоїти навички медіаграмотності, що позитивно впливає на становлення відповідальної громадянської позиції дітей з сімей ВПО. Також для дітей ВПО громадські організації створюють КіноХаби, організують благодійні концерти тощо.

Що стосується реалізації соціальними інститутами соціально-психологічної функції, то, завдяки створенню оптимальних умов для успішної інтеграції дітей із сімей ВПО у групи ровесників та нове соціальне середовище приймаючої територіальної громади, відбувається профілактика їх маргіналізації й булінгу та конфліктів, налагоджується позитивне спілкування і сприйняття між суб'єктами соціальної взаємодії. У великих містах нашої країни створені Центри допомоги врятованим, де можна отримати психологічну консультацію для нормалізації і покращення психоемоційного стану, юридичну консультацію та інформаційно-правову підтримку. Громадські і благодійні організації проводять навчання і тренінги для дітей ВПО, надають психологічну допомогу дітям.

Кожна сім'я внутрішньо переміщених осіб намагається посилити свою економічну стабільність шляхом влаштування на роботу у новій територіальній громаді, що, в свою чергу, допоможе розвинути адаптаційні можливості дитини.

Висновки. Підсумовуючи, варто наголосити, що розвиток адаптаційних можливостей дітей ВПО в умовах війни є досить складним процесом. Під час воєнної агресії усі соціальні інститути повинні ефективно виконувати свої функції, надавати соціальні і освітні послуги, організовувати ефективну взаємодію з усіма дітьми ВПО. Дуже важливо, щоб ця взаємодія була постійною і налагодженою у всіх приймаючих територіальних громадах, а не лише у великих містах. Важливу роль в умовах війни відіграють способи взаємодії закладів соціального захисту із громадськими організаціями, благодійними фондами, закладами освіти, педагогічними працівниками, дітьми і їх батьками. Необхідно, щоб ця комунікація була ефективною, адже окрім важкого психоемоційного стану діти ВПО відчують складнощі в адаптації до нового соціального становища і потребують від дорослих допомоги у розвитку власних адаптаційних можливостей.

Список використаних джерел:

1. Адаптація. *Словopedia*. URL: <http://slovopedia.org.ua/39/53392/260654.html>.
2. Гура С. О. Теоретичні аспекти дослідження процесу адаптації студентів до вищого закладу освіти. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2016. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/1313> (дата звернення: 26.09.2023).
3. Дереш В. С. Соціально-педагогічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. *Педагогічний альманах*. 2023. Вип. 53. С. 171–179. DOI: <https://doi.org/10.37915/pa.vi53.454>.
4. Землякова Т. В. Эмоциональный фактор в структуре процесса адаптации: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01 / Киевский ун-т им. Т.Г. Шевченко. Киев, 1996. 193 с.
5. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності: підручник для студентів вищих навч. закладів. Київ: Єльга, Ніка-Центр, 2003. 400 с.
6. Лукашевич Н. П. Социология воспитания: краткий курс лекцій. Киев: МАУП, 1996. 180 с.
7. Ткаченко А. В. Педагогическая подготовка студентов с учетом их возрастных особенностей: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Киевский ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1993. 186 с.
8. Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи / упоряд.: Л. В. Лохвицька. 2-ге вид., оновл. Тернопіль: Мандрівець, 2017. 232 с. URL: <http://surl.li/ixkxm>
9. Aubert H. *Physiologie der Netzhout*. Breslau, 1865. 113 s.

References:

1. Adaptatsiia [Adaptation]. Slovopedia. Retrieved from <http://slovopedia.org.ua/39/53392/260654.html> [in Ukrainian].
2. Hura, S. O. (2016). Teoretychni aspekty doslidzhennia protsesu adaptatsii studentiv do vyshchoho zakladu osvity [Theoretical aspects of the study of the process of students' adaptation to a higher education institution]. Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii. Retrieved from <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/1313> [in Ukrainian].
3. Deresh, V. S. (2023). Sotsialno-pedahohichna pidtrymka uchasykiv osvitnoho protsesu v umovakh voiennoho stanu [Social and pedagogical support of participants in the educational process under martial law]. Pedahohichniy almanakh, 53, 171-179. Retrieved from <https://doi.org/10.37915/pa.vi53.454> [in Ukrainian].
4. Zemliakova, T. V. (1996). Emotcionalnyi faktor v strukture protsesa adaptatsii [Emotional factor in the structure of the adaptation process]. (Candidate's thesis). Taras Shevchenko National University of Kiev. Kiev [in Russian].
5. Korolchuk, M. S. (2003). Psykhofiziologhiia diialnosti [Psychophysiology of work]. Kyiv: Yelha, Nika-Tsentr [in Ukrainian].
6. Lukashevich, N. P. (1996). Sotciologhiia vospitaniia: kratkii kurs lektcii [Sociology of education: a short course of lectures]. Kiev: MAUP [in Russian].
7. Tkachenko, A. V. (1993). Pedagogicheskaia podgotovka studentov s uchetom ikh vozrastnykh osobennosti [Students' pedagogical training taking into account their age characteristics]. (Candidate's thesis). Taras Shevchenko National University of Kiev. Kiev [in Russian].
8. Lohvytska, L. V. (2017). Tlumachnyi slovnyk-minimum iz sotsialnoi pedahohiky ta sotsialnoi roboty [Minimum explanatory dictionary of social pedagogy and social work]. Ternopil: Mandrivets. Retrieved from <http://surl.li/ixkxm> [in Ukrainian].
9. Aubert, H. (1865). Physiologie der Netzhout [Pure Wood Physiology]. Breslau [in German].

Deresh V. S.,
orcid.org/0000-0003-3740-7288

DEVELOPMENT OF ADAPTATION OPPORTUNITIES OF INTERNALLY DISPLACED CHILDREN IN WAR CONDITIONS: NATIONWIDE EXPERIENCE

The article substantiates the relevance of the problem of development of adaptation opportunities of internally displaced children in war conditions in Ukraine. It is noted that children from occupied, de-occupied territories and war zones, who became internally displaced persons, felt the traumatic impact of the war especially acutely. The theoretical analysis of the understanding of the essence and content of adaptation has been carried out. It is determined that personal adaptation involves both psychological and social adaptation to new living conditions. The main types of adaptation such as psychological adaptation and social adaptation have been outlined. Characteristic features of active and passive forms of social adaptation of the individual have been revealed. The external and internal conditions of adaptation have been considered.

It is established that active adaptation to new conditions is important in the process of adaptation, which leads to positive results of a person's life in the social environment. It is found that the development of adaptation opportunities of internally displaced children depends both on objective and social factors - the new place of residence (city or village, separate housing or shelter, gym, etc.), the system of requirements, values and norms in the new education institution, as well as on socio-psychological and psychological factors (type of temperament, character traits, etc.). It is found out that for the successful adaptation of internally displaced children to the socio-cultural environment of the host territorial community, it is necessary to combine the efforts of parents, teachers and the community. This will help a child to strengthen or show necessary personality reserves for a better adaptation process. It is found that the social institutions of the host territorial community to support children from internally displaced families should implement such functions as socio-economic, socio-cultural and socio-psychological. The main directions and forms of implementation of the above-mentioned functions have been outlined.

Key words: socialization, adaptation, adaptation opportunities, internally displaced person (IDPs), psychological adaptation, social adaptation, adaptation level, personality reserves.

*Дата надходження статті: 08.09.2023 р.
Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Примакова В. В.*